

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Центр заочного та дистанційного навчання

Кафедра психології

**Кваліфікаційна робота –
магістерський дослідницький проєкт**

053 «Психологія»

на тему:

**«ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ
З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ НА СТАДІЇ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ»**

Виконала: здобувачка 2 курсу, групи 3

рівень вищої освіти: другий (магістерський)

галузь знань: 05 «Соціальні та поведінкові
науки»

спеціальність: 053 «Психологія»

Шульженко Олена Володимирівна

Керівник: к.психол.н., доц. О.В. Джежик

Рецензент: д.ю.н., проф. О.М. Цільмак

Одеса – 2024

АНОТАЦІЯ

Шульженко О.В. Психологічні умови соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації. Кваліфікаційна робота – магістерський дослідницький проєкт на здобуття освітнього рівня «магістр», галузь знань: 05 «Соціальні та поведінкові науки», спеціальність 053 «Психологія». Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2024.

У роботі наведено результати емпіричного дослідження психологічних умов забезпечення соціалізації підлітків з особливими потребами, які розглядаються на стадії індивідуалізації.

Здійснено теоретичний аналіз останніх досліджень та публікацій з проблеми дослідження, який показав, що одним із показників успішної соціалізації підлітків з особливими потребами є їхня адекватна самооцінка, а також усвідомлення ними окремих своїх якостей та стану (окремі риси характеру, самопочуття, улюблені захоплення, внутрішній потенціал, можливості, емоційний стан, ставлення до себе).

Отримані під час емпіричного дослідження дані продемонстрували наявність суттєвих труднощів щодо усвідомлення підлітками себе, своїх вчинків і дій, яке є недостатньо адекватним, недиференційованим та некритичним. Дослідження показало виразний позитивний кореляційний зв'язок загального рівня успішності індивідуалізації з адекватною самооцінкою; менш значущий позитивний зв'язок із самосвідомістю.

За результатами дослідження сформульовано практичні рекомендації щодо посилення процесу індивідуалізації учнів підліткового віку, яке спрямовано на становлення свідомого ставлення до себе як до члена суспільства, усвідомлення себе особистістю, формування соціальної свідомості, уявлення і переконання щодо людських відносин, що впливає на перебіг соціалізації підлітка.

Ключові слова: соціалізація, стадії соціалізації, показники соціалізації, чинники соціалізації, підлітковий вік, самооцінка, самосвідомість.

ANNOTATION

Shulzhenko O. Psychological conditions of socialization of adolescents with special needs at the stage of individualization. Qualification work - master's research project for obtaining the master's degree, field of knowledge: 05 "Social and behavioral sciences", specialty 053 "Psychology". National University "Odesa Law Academy". Odesa, 2024.

The paper presents the results of an empirical study of the psychological conditions for ensuring the socialization of adolescents with special needs, which are considered at the stage of individualization.

A theoretical analysis of recent studies and publications on the research problem was carried out, which showed that one of the indicators of successful socialization of adolescents with special needs is their adequate self-esteem, as well as their awareness of their individual qualities and state (individual character traits, well-being, favorite hobbies, internal potential, capabilities, emotional state, attitude towards themselves).

The data obtained during the empirical study demonstrated the presence of significant difficulties in adolescents' awareness of themselves, their actions and actions, which is insufficiently adequate, undifferentiated and uncritical. The study showed a clear positive correlation between the overall level of success of individualization with adequate self-esteem; a less significant positive relationship with self-awareness.

Based on the results of the study, practical recommendations were formulated to strengthen the process of individualization of adolescent students, which is aimed at the formation of a conscious attitude towards oneself as a member of society, awareness of oneself as a person, the formation of social consciousness, ideas and beliefs about human relations, which affects the course of socialization of a teenager.

Key words: socialization, stages of socialization, indicators of socialization, factors of socialization, adolescence, self-esteem, self-awareness.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ.....	12
1.1. Організація та етапи емпіричного дослідження.....	12
1.2. Характеристика методів емпіричного дослідження.....	15
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ НА СТАДІЇ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ.....	20
2.1. Результати дослідження самосвідомості підлітків з особливими потребами.....	20
2.2. Результати дослідження самооцінки підлітків з особливими потребами.....	23
2.3. Результати дослідження психофізичних можливостей та індивідуально-психологічних особливостей підлітків з особливими потребами.....	26
2.4. Практичні рекомендації щодо підвищення ефективності соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації.....	34
ВИСНОВКИ.....	38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	40
ДОДАТКИ.....	44

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний стан розвитку суспільства, особливо під впливом складних умов, під час військових дій, потребує й іншого, оновленого, погляду щодо навчання і виховання молоді. У сучасній освітній парадигмі ключова увага приділяється соціальному розвитку дитини, вдосконаленню змісту освіти з особистісним акцентом, розробці передових навчальних технологій та впровадженню інноваційних підходів, методів навчання й виховання. Особливий акцент робиться на вирішенні психологічних труднощів у дітей, які потребують додаткової підтримки.

У зв'язку з цим особливо актуальною стає психологічна проблема соціального становлення дитини та формування її особистості у закладах освіти. Стан наукового розв'язання проблеми соціалізації у спеціальній психології та педагогіці часто не задовольняє сучасні суспільні потреби, що стає важливим під час військових дій в нашій країні. Не дивлячись на значну кількість присвячених проблемі соціалізації їй досліджень, вона ще й досі залишається недостатньо розробленою в цьому контексті у теоретичному та у практичному плані. Сучасна проблема психолого-педагогічної підтримки соціалізації дітей у спеціальних навчальних закладах не повною мірою відповідає новітнім вимогам, враховуючи суть, зміст кожного етапу та основні ознаки прояву цього процесу. Недостатність досліджень у цій сфері підтверджується й сьогодишньою психологічною практикою у відповідних освітніх установах, де основна увага спрямована на поліпшення адаптації дітей до різних сфер життя (соціальної, трудової, соціально-психологічної), з акцентом на їх трудову підготовку. Проте повноцінна соціалізація передбачає також індивідуалізацію підлітків, за якої вони б усвідомлювали власні можливості, які варто розвивати і застосовувати, особливо в умовах навчання і виховання в школі.

Таким чином, системне та комплексне психолого-педагогічне супроводження соціалізації учнів з особливими потребами повинно стати

важливим аспектом корекційно-виховної діяльності спеціальних освітніх закладів. Це вимагає поглиблених емпіричних досліджень, особливо на етапі індивідуалізації, а також прийняття відповідних практичних рішень у сфері психолого-педагогічної підтримки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасна система освіти зазнала значних змін у своїх цілях і завданнях. У контексті нових соціально-економічних викликів перед освітою стоїть завдання не лише передати дітям базовий обсяг знань, умінь та навичок, а й розвинути здатність вирішувати психологічні та соціальні труднощі, успішно інтегруючись у різні аспекти життя. Тому особливу роль відіграє послідовна спеціальна психологічна підтримка, спрямована на розвиток соціальної активності дітей і подолання їхніх психологічних проблем, зокрема спричинених військовою ситуацією в Україні. Це допоможе їм здобути навички для повноцінної участі в соціумі та успішної практичної діяльності.

У психолого-педагогічній літературі розглянуто різні питання проблеми соціалізації: визначення її сутності (Т.Кравченко, Н.Лавриченко, С.Максименко, В.Москаленко, Л.Орбан-Лембрик, І.Рогальська, О. Brim, F. Giddings та ін.); визначення соціалізації в контексті розвитку і становлення особистості (І.Бех, Г.Костюк, В.Рибалка, О.Хохліна та ін.); стадій, механізмів і показників ефективності (М.Лукашевич, В.Москаленко, В.Панок, О.Хохліна, Р. Hettema та ін.).

Здійснено низку досліджень, що присвячено соціалізації осіб з особливими потребами (В.Бондар, Ю.Бистрова, О.Глоба, В.Засенко, А.Капська, А.Колупаєва, С.Кульбіда, Н.Макарчук, Т.Сак, Є.Синьова, Т.Скрипник, О.Таранченко, І.Татьянчикова, О.Хохліна та ін.).

У більшості зазначених праць акцентовано на недостатньому рівні готовності випускників спеціальної загальноосвітньої школи до самостійного життя, накреслено шляхи її поліпшення [2, 6, 9, 10, 16, 32, 40, 44, 45]. Водночас, здійснено психолого-педагогічні дослідження, які певною мірою розв'язують означену проблему в контексті нашого дослідження, тобто висвітлюють

соціалізацію підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації: щодо особливостей самосвідомості та самооцінки школярів зазначеної категорії (Н.Коломінський, Ж.Намазбаєва, Н.Стадненко, О.Хохліна та ін.).

Про значущість і важливість проблеми соціалізації щодо осіб із психофізичними порушеннями свідчить пильна увага до неї останнім часом українських науковців (Ю.Бистрова, І.Білозерська, О.Глоба, В.Засенко, А.Капська, К.Островська, Л.Руденко, Є.Синьова, І.Татьянчикова, О.Хохліна). Доведено, що посилена увага до соціалізації осіб зазначеної категорії є необхідною умовою соціального оздоровлення суспільства, позбавлення психологічних проблем у дітей внаслідок травм війни, що насамперед пов'язано з невизначеністю спеціальних коригуючих впливів.

Водночас існують різні підходи до розуміння соціалізації. Деякі дослідники розглядають її як процес і результат соціального становлення особистості, її інтеграцію в соціальне середовище, адаптацію до нього та засвоєння соціального досвіду через оволодіння визначеними ролями й функціями (І.Бех, С.Горбенко, С.Максименко, В.Москаленко, А. Reber, О. Brim та ін.); інші – як процес самоактуалізації, становлення Я-концепції, самореалізації особистістю своїх потенційних і творчих здібностей, подолання негативних впливів середовища, які заважають її саморозвитку і самоствердженню (А. Maslou, А. Olport, К. Rogers та ін.).

У психологічних дослідженнях проблема соціалізації розглядається у контексті становлення особистості (І.Бех, Г.Костюк, С.Максименко, В.Рибалка, О.Хохліна та ін.). Згідно з результатами зазначених досліджень, соціалізацію визначають як процес формування особистості у певних соціальних умовах; засвоєння індивідом соціального досвіду, перетворення соціального досвіду у власні цінності та орієнтації, залучення до своєї системи поведінки тих норм і шаблонів, які прийняті у суспільстві [31].

У психологічній літературі соціалізацію часто описують як безперервний процес розвитку особистості, який відбувається в межах проходження ключових стадій розвитку [25, 27, 28, 31, 33]. Ці стадії, як правило,

відповідають віковим етапам онтогенезу та включають адаптацію, індивідуалізацію, інтеграцію і трудове навчання (в умовах спеціальної школи — це етап ранньої трудової підготовки) [41, 45]. Ми обрали за основу дослідження саме стадію індивідуалізації, яка відповідає підлітковому віку.

Стадія індивідуалізації вирізняється тим, що дитина починає відчувати потребу в самовираженні; процес засвоєння досвіду стає критичним, а розвиток самосвідомості спонукає до відокремлення в дитячому колективі. Соціальний досвід засвоюється в унікальних, індивідуальних формах [42, 45]. Успішність соціалізації дитини підліткового віку на стадії індивідуалізації визначається певними показниками (С.Максименко, І.Матющенко, І.Татьянчикова, О.Хохліна та ін.): сформованою самосвідомістю та адекватною самооцінкою, передусім усвідомленням дитиною своїх психофізичних можливостей. Саме ці показники ми обрали за основу щодо вивчення її соціалізації в процесі нашого дослідження.

Слід зазначити, що віковий період на зазначеній стадії характеризується певними психологічними змінами, психічними новоутвореннями, основними досягненнями особистості.

Аналіз психологічної літератури показує, що на процес соціалізації людини впливає комплекс чинників, що передбачають обставини, які визначають її соціальну поведінку та активність [6, 9, 10, 23, 26, 30, 34, 40]. Найбільше значення для перебігу соціалізації мають сім'я, школа, спілкування з оточуючими. Головне місце у забезпеченні соціалізації дитини з особливими потребами належить освітньому процесу спеціального закладу, оскільки сім'я не виконує своїх соціалізуючих функцій, зміст, методи та організаційні форми якого здатні забезпечити досягнення поставленої мети. Аналіз літературних джерел дає підстави дійти висновку, що розв'язання зазначеної проблеми значною мірою залежить від вирішення питань її психологічного контексту, виходячи з суті явища, що досліджується, та особливостей його прояву у школярів.

Об'єктом дослідження є процес соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації.

Предметом дослідження є психологічні особливості підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації процесу соціалізації в спеціальному закладі освіти.

Метою дослідження є розроблення експериментальної методики щодо вивчення психологічних особливостей підлітків з особливими потребами в процесі їхньої соціалізації на стадії індивідуалізації; формулювання практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації в умовах спеціального закладу освіти.

Відповідно до мети було сформульовано наступні **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз сучасних наукових досліджень і публікацій щодо сутності соціалізації, її основних питань та ключових понять; визначити стан її розробленості стосовно дітей з особливими потребами.
2. Розробити програму емпіричного дослідження особливостей соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації в спеціальному закладі освіти.
3. Емпірично вивчити та з'ясувати особливості соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації в спеціальному закладі освіти.
4. Сформулювати практичні рекомендації щодо підвищення ефективності соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації в умовах спеціального закладу.

Методи дослідження. У дослідженні був використаний комплекс методів, який включає теоретичні методи (аналіз, узагальнення та систематизацію літературних та інформаційних джерел з теми дослідження, індуктивні та дедуктивні умовиводи); емпіричні методи (анкетування,

тестування); методи кількісного та якісного аналізу та інтерпретації емпіричних даних; методи математико-статистичної обробки емпіричних даних (кореляційний аналіз, статистичний аналіз розбіжностей), які здійснювались за допомогою комп'ютерного програмного пакету IBM SPSS Statistic.

В якості основних емпіричних методів використовувались тестові психодіагностичні методики. Було використано адаптовані до можливостей учнів з особливими потребами стандартизовані психологічні методики: вивчення самосвідомості «Автопортрет» Р. Бернса; діагностики рівня самооцінки Дембо-Рубінштейн; диференційно-діагностичний опитувальник Є.Клімова, що передбачає вивчення відповідності нахилів і можливостей учнів певній професії; методика САН (для з'ясування ступеня мінливості самопочуття, активності і настрою дитини у зв'язку з набуттям нею певного досвіду на попередній, стадії адаптації, в умовах спеціального закладу).

Елементи наукової новизни. На основі порівняльного емпіричного дослідження виявлено особливості та доведено можливості соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації в умовах спеціального закладу; соціалізацію розглянуто як безперервний і послідовний процес особистісного зростання дитини – набуття соціальних якостей і розвиток позитивних індивідуальних можливостей; визначено показники вивчення соціалізації дитини з особливими потребами з огляду на підвищення ефективності її соціалізації на стадії індивідуалізації в спеціальному закладі освіти.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можна взяти за основу розроблення конкретних практичних рекомендацій для педагогів та психологів щодо оптимізації соціалізації, особистісного зростання та підготовки дітей до самостійної життєдіяльності; можуть бути використано корекційними педагогами, практичними психологами, соціальними педагогами в процесі роботи з дітьми в спеціальних закладах, освітньо-реабілітаційних центрах, у класах з інклюзивним навчанням, а також у процесі спільної роботи фахівців та батьків, які виховують дитину з особливими потребами.

Структура та обсяг роботи.

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, який містить 46 найменувань, 3 додатка. Роботу проілюстровано 6 таблицями. Повний зміст роботи складає 51 сторінку.

Публікації автора за темою дослідження. Шульженко О.В. Психологічні умови соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації. *Експериментальні та теоретичні дослідження в контексті сучасної науки* : матеріали VII Всеукраїнської студентської наукової конференції (м. Львів, 22 листопада 2024 року). URL: <https://archive.liga.science/index.php/conference-proceedings/issue/view/ukr-22.11.2024>

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

1.1. Організація та етапи емпіричного дослідження

Для виконання завдань, визначених у дослідженні, була створена програма емпіричного дослідження, що складалася з кількох взаємопов'язаних етапів.

На першому, підготовчому етапі було сформульовано тему дослідження, проведено науковий аналіз і теоретичне обґрунтування актуальності проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження. Для досягнення поставленої мети сформульовано низку завдань, що стали основою для планування подальших етапів дослідження. Аналіз, узагальнення та систематизація наукових джерел допомогли окреслити теоретико-методологічні засади дослідження. Під час наукового пошуку особливу увагу було приділено сучасним напрацюванням щодо стану забезпечення соціалізації дітей з особливими потребами, зокрема на стадії індивідуалізації в спеціальному закладі. Аналіз літературних джерел, досвід практиків, показав, що ігнорування або недостатня увага до психологічного стану дитини, несвоєчасне та недосконале здійснення корекційно-розвивальної роботи призводить до гальмування її соціалізації, виникненню суттєвих труднощів у процесі соціального становлення на стадії індивідуалізації, що загалом загострює проблему забезпечення соціалізації дітей з особливими потребами.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали:

— концепція особистісно-зорієнтованої освіти (І.Бех, С.Максименко, В.Рибалка, В.Кремень та ін.);

- положення діяльнісного, системного та особистісного підходів (В.Панок, В.Рибалка, В.Синьов, О.Хохліна та ін.);
- положення щодо соціалізації особистості (Т.Кравченко, Н.Лавриченко, В.Москаленко, І.Рогальська, Л.Орбан-Лембрик та ін.);
- теорії особистості (І.Бех, С.Максименко, В.Рибалка та ін.);
- положення про самосвідомість як основу становлення особистості (І.Бех, Л.Виготський, Н.Макарчук, Ж.Намазбаєва, А. Maslou, К. Ung та ін.);
- положення про провідну роль спеціального навчання і виховання осіб з особливими потребами розвитку в процесі їх соціалізації (В.Бондар, Ю.Бистрова, Л.Виготський, О.Глоба, В.Засенко, А.Капська, А.Колупаєва, С.Конопляста, М. Мерсіянова, Є. Синьова, І.Татьянчикова, О.Хохліна та ін.);
- положення про сутність та формування життєвих компетенцій у дітей з психофізичними порушеннями (В.Засенко, В.Липа, Г.Мустафаєв, В.Синьов, Є.Синьова, І.Татьянчикова та ін.);
- загальні положення теорії та практики психолого-педагогічного супроводу дитини (В.Засенко, А.Колупаєва, В.Кобильченко, Н.Макарчук, С.Максименко, В.Панок, О.Романенко, Т.Скрипник, В.Тарасун та ін.).

На основі аналізу теоретичної основи проблеми, було сформовано низку показників, для вивчення психологічних особливостей перебування підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації процесу соціалізації. До таких показників було включено: показники рівня сформованості в них самосвідомості та адекватності самооцінки. Особливу увагу було приділено вивченню усвідомлення підлітками своїх індивідуальних психофізичних особливостей та можливостей, на які вони можуть спиратися при виборі улюбленої справи, опануванні певного виду діяльності, професії, якої будуть навчатися у спеціальному закладі освіти.

На цьому ж етапі було обрано методи дослідження, сформовано комплекс психодіагностичних методик для його реалізації.

Другий, дослідницький, етап передбачав проведення емпіричного дослідження щодо психологічних особливостей підлітків з особливими

потребами на стадії індивідуалізації в спеціальному закладі освіти. Під час цього етапу використовувались такі емпіричні методи як анкетування та тестування.

Конкретними завданнями другого етапу дослідження стали:

- визначити предмет корекційно-розвивального впливу та вивчити його психологічний прояв на стадії індивідуалізації в умовах спеціального закладу освіти;
- визначити показники розвитку дитини на стадії індивідуалізації та дібрати відповідний методичний інструментарій їх вивчення;
- здійснити добір адекватних методів і конкретних психологічних методик вивчення соціалізації підлітків на стадії індивідуалізації;
- ~ вивчити первинні анкетні дані анамнезу кожної дитини (вік, локалізація та особливості психофізичних порушень);
- ~ вивчити суб'єктивну оцінку підлітків щодо особистісних психологічних переживань;
- ~ визначити основні напрями спеціальної психологічної роботи з підвищення ефективності соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації.

При розв'язанні поставлених завдань ми виходили з представлених вище теоретичних засад: з розуміння сутності і стадій соціалізації (адаптації, індивідуалізації, інтеграції, професійної підготовки), основних чинників соціалізації тощо.

Емпіричне дослідження було проведено з використанням комплексу взаємопов'язаних методів, до яких увійшли: опитування (анкетування, інтерв'ю), тестування, цілеспрямовані психологічні спостереження, експертна оцінка, а також аналіз шкільної документації та результатів творчої діяльності учнів (малюнків, виробів, творчих проєктів тощо). Досвід практикуючих психологів щодо соціалізації учнів на стадії індивідуалізації також був узагальнений та проаналізований.

Первинна систематизація й кількісна обробка результатів анкетування та психодіагностичних методик виконувалися за допомогою Microsoft Excel, а для статистичної обробки даних застосовувався програмний пакет IBM SPSS Statistic.

Емпіричне дослідження дотримувалося основних принципів психодіагностики: етичності, конфіденційності, об'єктивності, захисту прав учасників та особистої відповідальності дослідника. Було також враховано принципи забезпечення надійності та якості отриманих результатів, зокрема: репрезентативність вибірки, контроль за зовнішніми впливами, використання різних методів та підтвердження результатів іншими дослідженнями. Дослідження базувалося на загальнопсихологічних принципах, таких як детермінізм, відображення, єдність психіки та діяльності, розвиток і системність.

Дослідницький етап дослідження проводився протягом серпня-жовтня 2024 року. Експериментальним вивченням на стадії індивідуалізації було охоплено учнів 5-х класів одного із спеціальних закладів освіти м. Одеси (у цей період починає активно формуватися самосвідомість і самооцінка учнів, починається професійно-трудове навчання, тобто це сприятливий вік для вивчення обраних нами показників) у кількості 20 осіб.

На третьому, інтерпретаційному, етапі дослідження було проведено обробку, кількісний та якісний аналіз емпіричних даних, їх статистичну обробку. Для кількісної обробки емпіричних даних використовувались методи описової статистики, кореляційного аналізу (рангова кореляція Спірмена).

На четвертому, практичному, етапі дослідження на основі отриманих на попередньому етапі результатів, був розроблений комплекс практичних рекомендації щодо підвищення ефективності соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації.

1.2. Характеристика методів емпіричного дослідження

Для реалізації другого етапу дослідження було сформовано комплекс емпіричних методів. Він включав в себе анкетування та тестування за допомогою стандартизованих психодіагностичних методик.

Анкетування здійснювалось з метою збору первинних анкетних даних підлітків за допомогою спеціально розробленої нами анкети. Було передбачено й анкету для психологів, яка містила питання щодо розуміння ними сутності стадії соціалізації – індивідуалізації: її особливостей, віку дитини на цій стадії, основних показників, психологічних труднощів дитини при її перебуванні на стадії індивідуалізації, основних напрямів підвищення ефективності психологічної роботи. Загальний вигляд анкети представлено у *Додатку А*.

Основними змістовими лініями психологічної роботи було обрано наступні:

- вивчення в учнів ступеня адекватності самооцінки та самосвідомості; усвідомлення ними своїх якостей та можливостей;
- орієнтація щодо профілів професійно-трудового навчання, відповідних особливостям та можливостям розвитку дітей.

При виборі психодіагностичних методик ми враховували показники їх надійності, валідності, відповідності віковій категорії випробовуваних. Перед початком тестування були надані чіткі та зрозумілі інструкції. Інструкція також була у кожному бланку відповідей.

Для вивчення самосвідомості та самооцінки учнів використовувались стандартизовані психологічні методики. Так, дослідження самосвідомості здійснювалось за допомогою методики «Автопортрет», адаптованої Р. Бернсом [40]. Методика передбачає вивчення уявлень дитини про себе (свого образу, зовнішності, якостей, здібностей). Учні було запропоновано намалювати себе одного або з іншими (членами сім'ї, однолітками, своїми друзями). Наявність і комбінація окремих елементів у малюнках (велика голова, довгі руки або ноги, маленькі очі і т. ін.) свідчили про певне уявлення дитини про себе і

оцінювались за процедурою, наведеною у методиці. При аналізі малюнків до уваги брались і комбінації зображення (зображення дитиною себе однієї або в оточенні інших людей і предметів, зображення себе зі спини, зображення себе у певній позі або під час руху, схематичне зображення).

Важливим показником на стадії індивідуалізації було визначено рівень самооцінки учнів. Вивчення самооцінки підлітків здійснювалось за допомогою методики Дембо-Рубінштейн у модифікації А.Прихожан [40]. Ця методика базується на безпосередньому оцінюванні школярами себе за основними шкалами щодо низки особистих якостей, таких як: стан здоров'я, зовнішність, розум і здібності, характер, авторитет у однолітків, вміння робити щось своїми руками, упевненість у собі та дає підстави вивести інтегральні показники рівня самооцінки шляхом обчислення середнього значення за всіма зазначеними шкалами. Кожній відмітці дитини на шкалі приписувався бал. За довжину кожної шкали було взято 9 см, тобто максимальна кількість балів складала 9.

Обробка та інтерпретація результатів представлено у методиці. Отримані показники самооцінки було поділено на рівні: занижений (низький), адекватний (середній), завищений (високий).

Вивчення самосвідомості та самооцінки учнів здійснювалось також через їх опитування, яке проводилось в індивідуальній усній формі за розробленими нами опитувальниками і було спрямоване на виявлення у них знань про себе. Виявлялось, наскільки учень знає себе, свої якості, індивідуальні особливості та можливості, як їх оцінює, чи реалізує у процесі свого навчання та у певній діяльності, під час виконання різних завдань. Опитувальник для дітей (4-7 класи) на цій стадії наведено у *Додатку Б*.

Метод експертної оцінки використовувався для оцінювання психологами ступеня прояву у кожної дитини індивідуальності: наявності у неї певних особливостей, можливостей, позитивних якостей; визначення напрямів їх розвитку та реалізації. Ці дані співставлялись з даними опитування учнів.

Проводились також спостереження за дитиною на заняттях, під час перерв, у вільний час. Особлива увага зверталась на те, як дитина усвідомлює і оцінює себе, своє місце в колективі однолітків.

Важливим етапом у вивченні соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації стає вивчення їх психофізичних можливостей та індивідуально-психологічних особливостей, яке здійснювалось за допомогою методів: опитування, бесіди, анкетування, експертної оцінки, а також аналізу шкільної документації (особових справ на кожного учня, щоденників психолого-педагогічних спостережень тощо).

Опитування психологів було спрямовано на визначення у кожної дитини певних задатків, здібностей і нахилів, а також особливостей характеру, темпераменту тощо. З цією метою проводились і бесіди з учнями, у процесі яких було необхідно встановити, наскільки вони розуміють свої психологічні особливості та можливості.

Було задіяно також й метод експертної оцінки учнів психологами, оскільки вони могли дати характеристику розвитку кожної дитини, її індивідуально-психологічних особливостей і можливостей. Отримані дані брались за основу при складанні карти розвитку на кожну дитину і враховувались в процесі оцінювання рівня соціалізації підлітків на стадії індивідуалізації. При цьому дані психологів порівнювались з даними, отриманими від кожного учня у процесі бесіди. Проводились бесіди і з батьками учнів, метою яких було виявлення можливостей їх дітей, насамперед здібностей, та уточнення особливостей характеру, темпераменту, інших якостей.

Слід зазначити, що саме на стадії індивідуалізації (з 5 класу) починається професійно-трудове навчання підлітків у спеціальному закладі освіти, відбувається визначення для учнів профілів професійно-трудової підготовки. Дуже важливо, щоб цей добір відповідав передусім психофізичним можливостям школярів, а також їх бажанням і нахилам. У цьому зв'язку необхідним є вивчення відповідності нахилів і можливостей дитини з

визначеною для неї професією. Використовувався диференційно-діагностичний опитувальник Є.Клімова [40], згідно з яким всі професії розподілено за предметом праці на *n'ять типів*, а саме:

- I тип – «Людина-природа» – провідним предметом праці є рослини, тварини або мікроорганізми;
- II тип – «Людина-техніка» – головним предметом праці є технічна система, матеріали, об'єкти;
- III тип – «Людина-людина» – головним предметом праці виступають люди, групи, колективи, спільності людей;
- IV тип – «Людина-знакова система» – провідним предметом праці є умовні знаки, цифри, коди, натуральні й штучні мови;
- V тип – «Людина-художній образ» – головним предметом праці стають художні образи, умови їх побудови.

Досліджувані повинні були у кожній із 20 пар запропонованих видів діяльності обрати тільки один (*див. Додаток В*).

Наведемо приклади деяких пар тверджень: доглядати за тваринами *або* обслуговувати машини, прилади (стежити, регулювати); вести боротьбу із хворобами рослин, зі шкідниками лісу, саду *або* працювати на клавішних машинах (друкарській машинці, телетайпі); організовувати культпоходи однолітків у театри *або* грати на сцені, брати участь у концертах; фарбувати, розписувати стіни приміщень, поверхні виробів *або* здійснювати монтаж (складання) машин, приладів.

Обробка результатів здійснювалась за процедурою, наведеною у методиці.

На стадії індивідуалізації також використовувалась психологічна методика САН [40] для визначення стану самопочуття, активності та настрою дитини у зв'язку з її подальшим перебуванням у спеціальному закладі, тобто необхідно було з'ясувати, наскільки змінюється дитина, її психологічний стан і загальне самопочуття.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ НА СТАДІЇ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ

2.1. Результати дослідження самосвідомості підлітків з особливими потребами

Вивчення самосвідомості підлітків з особливими потребами здійснювалось на основі використання методу опитування, яке проводилося в індивідуальній усній формі за розробленими нами опитувальниками. Запропоновані запитання передбачали вивчення уявлень дітей про себе (когнітивний компонент), певного емоційного переживання і ставлення до себе (емоційний компонент), усвідомлення своєї поведінки, результатів діяльності, готовність щось змінювати чи приймати попереднє (поведінковий компонент).

Наведемо отримані дані вивчення самосвідомості учнів. Так, дослідження довело, що у підлітковому віці школярі вже здатні усвідомлювати себе, свої особливості (розумові, психічні, фізичні), можливості (задатки, нахили, здібності), й результати діяльності (досягнення її успішності). Проте, ці уявлення дитини є недостатньо адекватними, чіткими й стійкими. Саме тому на запитання: «Чи знаєш ти самого себе?», «Який ти?», «Що ти можеш сказати про себе?», «Які особливості (властивості) тобі притаманні?» переважна кількість підлітків відповіла: «Знаю» (75,00%), але не була спроможна надати певну інформацію стосовно своїх властивостей, називаючи в основному такі, як «добрий», «гарний», «веселий», «красивий» (80,00%). При цьому було отримано відповіді, які більше стосуються захоплень учнів, ніж своїх властивостей: «Люблю малювати», «Подобається працювати на ноутбучі» та ін. (47,33%). Переважна кількість підлітків (77,67%) здатна усвідомлювати свої особливості, але лише 23,00% із них усвідомлює себе адекватно. Більшість з них (81,67%) свої особливості співвідносить з рисами характеру: «Я знаю себе, у мене чудовий характер, кращий за всіх, так каже мама» (Олена К.) або

(18,33%): «У мене важкий, поганий характер, я всіх ображаю, роблю зле» – (Данило М.). При цьому було виявлено обмаль знань підлітків про свої позитивні властивості (22,33%), серед яких вони передусім називали «щедрість», «вміння товаришувати», «веселість», «сміливість», але не могли визначити їх наявність у себе («Не знаю, чи є вони у мене»). Ми виявили й таких дітей, які не змогли назвати своєї жодної позитивної властивості (12,67%). Відповідно, учні зазнавали значних труднощів і при визначенні своїх можливостей та результатів діяльності. Отже, це вказує як на некритичність ставлення дітей до своїх особистісних якостей, результатів своєї діяльності та поведінки, так і на їх неспроможність, невміння визначати у себе ці характеристики. Як наслідок, 22,33% учнів не усвідомлюють себе відповідно до своїх особливостей. Отримані дані збігаються з аналогічними у дослідженні І.Татьянчикової [41].

Крім того, для більшості досліджуваних (72,67%) характерною є особлива гострота, наявність емоційних переживань, пов'язаних з уявленнями про себе, що особливо позначалось на уявленнях дітей стосовно результатів своєї діяльності. Ми переконалися, що вони емоційно переживають свій стан, побоюються бути не такими «як усі», намагаються завоювати повагу і довіру оточуючих, що призводить до поганого самопочуття, появи депресивного стану, усвідомлення того, що у них «все не так». Як наслідок, виникає почуття дискомфорту і самотності, що не може не відбиватися на положенні дітей у колективі.

Між тим, сформованість самосвідомості дитини передбачає усвідомлення дитиною себе як індивідуальність, адекватне співвідношення своїх особливостей, властивостей та можливостей з вимогами, які пред'являються до неї зовні.

Отримані результати співставлялись з даними експертної оцінки учнів психологами щодо усвідомлювання ними себе, своїх особливостей та результатів діяльності, які оцінювалися за 5-бальною шкалою. Психологи свідчили, що школярі недостатньо розуміють свої властивості, насамперед

можливості, частіше за все їх перебільшуючи. Ось чому дані експертної оцінки психологів не збігаються з даними, отриманими від учнів, і за всіма показниками оцінювання є значно нижчими та відповідають в основному 2 і 1 балам (71,67%). Лише 28,33% педагогів учням поставили бали 3 і 4. При цьому оцінку 5 балів педагоги не поставили жодному учню. Значну розбіжність з оцінкою себе школярами і оцінкою психологами було виявлено за показниками: «усвідомлення себе, своїх особливостей», «усвідомлення своїх здібностей», результати визначення яких показали їх завищеність у дітей і загальне нерозуміння.

Отже, вивчення самосвідомості підлітків з особливими потребами довело, що здебільшого вони можуть усвідомлювати окремі свої якості та стани (зовнішність, риси характеру, самопочуття, улюблені захоплення), меншою мірою – свої можливості, ще меншою – свій внутрішній потенціал, емоційний стан, ставлення до себе. У цілому у самосвідомості учнів домінують насамперед особистісні якості, пов'язані з їх діяльністю та взаємовідносинами.

Вивчення самосвідомості учнів з особливими потребами здійснювалось також за допомогою методики «Автопортрет» Р. Бернса [40]. Ми намагалися виявити уявлення підлітків про себе (свою зовнішність, якості, здібності, місце у колективі однолітків), а також визначити їх ставлення до себе.

Так, більшість зображень підлітків самих себе свідчить про завищені інтелектуальні претензії (велика голова), меншість – про недостатні інтелектуальні можливості (маленька голова) тощо. На більшості малюнків (80,00%) був зображений ніс з виділеними ніздрями, що свідчить про схильність дітей до агресії і проблеми у налагодженні стосунків з оточуючими. Відсутність роту (18,33%) вказує на депресію або труднощі у спілкуванні, натомість чітко виділений рот говорить про утруднення у мовленні (43,33%). Переважна більшість учнів (81,67%) бачила себе у малюнках у позитивному емоційному стані, що підтверджує їх підвищену емоційність та переживання. Ми також спостерігали й схематичне зображення дитиною себе, тобто у вигляді схеми, яка не співвідноситься із зображенням людини, а розкладається на

окремі деталі, лінії, «каракулі», що свідчить про несформованість, недиференційованість, «розмитість» образу свого «Я», незнання себе (18,33%), а також зображення підлітком себе в інтер'єрі (оточенні будь-яких предметів на фоні будівлі, пейзажу тощо), що свідчить про самотність дитини та її спрямованість на зовнішнє оточення.

Отримані дані дали змогу також визначити ставлення досліджуваного до себе: позитивне, негативне або активне (творче).

Отже, малюнки підлітків з особливими потребами, як свідчить їх аналіз, мають яскраво виражені особливості, що є не тільки наслідком загального рівня психічного розвитку дитини, але й результатом засвоєння соціального досвіду. Більшість з них показала завищену оцінку дітьми своїх інтелектуальних можливостей, підвищену емоційність, схильність до агресивних вчинків, депресивний стан, труднощі у спілкуванні, амбіційність, претензії до оточуючих, «розмитість» образу свого «Я», у цілому позитивне ставлення до себе.

2.2. Результати дослідження самооцінки підлітків з особливими потребами

Одним із найважливіших показників успішної соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації є адекватна самооцінка, під якою розуміється реалістичне оцінювання ними самих себе, своїх здібностей, можливостей, результатів своєї діяльності, власних особистісних якостей, свого місця серед інших людей. Самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагань дитини – ступенем складності цілей і завдань, які вона ставить перед собою і вважає спроможного досягти. Стійка самооцінка формується не спонтанно, а на підставі оцінок з боку оточуючих (дорослих, однолітків), може змінюватися і піддаватися певним впливам.

Рівень самооцінки учнів досліджувався, як було зазначено вище, за допомогою методики Дембо-Рубінштейн [40]. Методика дає змогу виділити

завищену, адекватну та занижену самооцінку. Результати оцінювання себе підлітками (за 9-бальною шкалою) наведено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Дані щодо середніх показників самооцінки учнів (у балах)

Показник	Підлітки з особливими потребами
Здоров'я	7,5
Розум	8,1
Зовнішність	8,2
Характер	7,3
Авторитет у однолітків	6,7
Умілі руки	7,5
Впевненість у собі	7,1

Як видно з таблиці, підлітки з особливими потребами за всіма шкалами ставлять явно завищені оцінки. Найвища самооцінка у них виявлена за шкалою «зовнішність» (8,2 балів), далі йдуть «розум» (8,1 балів) і «умілі руки» (7,5 балів). Це говорить про те, що визначені шкали мають значущість для цієї категорії дітей, оскільки вміщують конкретні дані, за якими можна оцінювати себе. Проблема зовнішності та розуму особливо загострюється у підлітковому віці, набуває оцінки з боку однолітків, а діяльність школяра, можливість щось зробити своїми руками легко оцінюється за кінцевим результатом. Утім, отримані бали вказують на неадекватність, а саме завищеність самооцінки дітей.

Оцінюючи своє здоров'я і характер, учні здебільшого дають оцінку, як правило, не стану свого здоров'я і певним рисам характеру, а вказують на соціально очікувані побажання дорослих, перш за все вчителів, щодо вимог, яким треба бути. У цьому зв'язку діти за шкалою «здоров'я» називають такі ознаки: «ніколи не хворіти, не пропускати уроків у школі»; за шкалою «характер»: «слухняний», «той, хто не ображає нікого (не говорить поганих

слів, не лається тощо)». Завищеними є й результати за шкалами «впевненість у собі» (7,1 балів) і «авторитет у однолітків» (6,7 балів). Ці оцінки виходять на перший план саме у підлітковому віці. Учні на запитання: «У чому у тебе проявляється впевненість у собі», відповідали: «Я – супер-герой!»

Отримані результати дали підстави визначити рівні самооцінки учнів: завищений (високий), адекватний (середній) і занижений (низький), дані про які наведено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Дані щодо рівня самооцінки учнів (у % від загальної кількості)

Досліджувані	Завищений	Адекватний	Занижений
Учні з особливими потребами	59,67	16,00	24,33

Дані таблиці показують, що для 59,67% учнів характерна завищена самооцінка. Тобто переважна кількість підлітків з особливими потребами не має адекватних уявлень про свої властивості, переоцінюючи свої можливості. Від цих дітей одержано відповіді: «Я дуже красивий» (розумний, впевнений, добрий, гарний тощо).

При цьому у 24,33% учнів було зафіксовано занижену самооцінку. Для цих дітей характерні постійне невдоволення собою, сумніви у власних можливостях, а часом навіть самозневага. Вони прагнуть залишатися непомітними, особливо в середовищі однолітків, де їх не обирають лідерами і часто не помічають. Такі діти уникають активної участі у шкільному житті, їм складно відстоювати свої інтереси або висловлювати думки з важливих для них питань. Підлітки з низькою самооцінкою відчують себе ізольованими і самотніми, що заважає їм будувати стосунки з іншими людьми; вони уникають контактів, які здаються їм неприємними. Без належної корекції ці прояви можуть посилюватися, що ускладнює їхню соціалізацію та ризикує спричинити розвиток асоціальних рис особистості. Невпевненість у собі обмежує їхні соціальні амбіції, і вони намагаються зблизити образ свого реального "Я" з

ідеальним. Однак цей процес відбувається поступово і досягає реального результату лише у старшому підлітковому віці.

Підлітки з завищеною самооцінкою, навпаки, часто применшують здатності інших, спілкуючись з позиції домінування та ігноруючи чужу думку. Вони схильні переоцінювати власні можливості, "прикрашати" свої риси характеру, дивлячись на себе як на розумних і чудових, і здебільшого акцентують на позитивних аспектах власної особистості. Слід зазначити, що адекватну самооцінку було виявлено лише у 16,00% підлітків з особливими потребами, що вказує на суттєві психологічні проблеми у таких дітей.

Отже, тільки з віком самооцінка учнів з особливими потребами стає більш реалістичною, набуває узагальнюючого і диференційованого характеру, що вказує на їх певні можливості.

2.3. Результати дослідження психофізичних можливостей та індивідуально-психологічних особливостей підлітків з особливими потребами

На стадії індивідуалізації особливого значення набуває вивчення психофізичних можливостей (задатків, нахилів, здібностей) та індивідуально-психологічних особливостей (насамперед позитивних якостей характеру, темпераменту) учнів. Виявлення в учнів наявності певних нахилів і здібностей здійснювалось на основі використання опитування. Наведемо отримані результати.

Так, дослідження показало, що учні мають нахили та здібності до певних видів діяльності (67,33%), розуміють їх, але недостатньо повно й адекватно називають, говорячи про свої захоплення: «Я люблю гру у футбол», «малювання», «прогулянки вулицею», «заняття на комп'ютері», «танцювання», «прибирання», «відвідування гуртків», «догляд за рослинами». При цьому 32,67% учнів не змогли визначити свої нахили: «Не знаю, які маю нахили, хай

скаже мама (вчитель, товариш)» – Сергій К., «Мабуть, не маю ніяких здібностей, оскільки у мене обмаль друзів, мене часто ображають» (Оксана П.), «Здібностей мало та які, не знаю» (Іванко Т.), «У мене немає нахилів» (Наталка З.) або: «Не знаю». У деяких дітей не було виявлено виразних нахилів. Більша частина учнів (66,67%) не розуміє, як їх можливості можуть сприяти й допомагати опануванню певного виду діяльності (в тому числі й професійної). Лише відповіді 33,33% учнів були достатньо аргументованими: «Допомагають. Я люблю готувати – буду кухарем» (Ганна Т.), «Люблю вирощувати квіти – буду озеленювачем» (Оля У.). У цілому не виявлено у школярів й бажання розвивати свої можливості, у більшості з них (71,67%) спостерігається байдуже ставлення до цієї сторони свого життя. У зв'язку з цим учні полюбують пасивні і не конкретні для розвитку здібностей види дозвіллевих занять, серед яких: «прогулянки містом» (31,67%), «перегляд телепрограм» (10,33%), «зустріч з друзями» (6,67%), «відпочинок» (5,00%), «гра» (3,33%). Але від 40,00% учнів було отримано відповіді: «Відвідую гуртки».

Однією з причин такого стану є позиція батьків, які не тільки не допомагають дитині у розкритті її потенційних можливостей, виявленні певних нахилів і здібностей, але й дуже часто гальмують їх та перешкоджають розвитку.

Отримані дані доповнювались даними експертної оцінки психологами учнів щодо наявності у них певних здібностей та їх прояву в окремих видах діяльності. Встановлено наявність протиріччя між уявленнями підлітків про свої можливості та їх оцінки психологами. Вони констатували, що діти здебільшого неправильно оцінюють свої можливості, частіше за все за рахунок їх «перебільшення» або «прикрашання», коли бажане видається за дійсне і не відповідає реальному стану. Зі слів психологів, підлітки, не усвідомлюючи свої здібності, прагнуть досягти високих результатів у діяльності, вибір якої їм не відповідає. Це стосується не тільки занять у позаурочний час, обрання гуртків, які працюють у школі, але й правильності здобуття професії за профілем професійно-трудового навчання, яка не відповідає їх можливостям. Як

наслідок, після багатьох невдач і розчарувань діти змінюють обрану ними діяльність на іншу, що свідчить про відсутність у школярів уміння адекватно усвідомлювати свої можливості, насамперед здібності до певного виду діяльності.

Оскільки на стадії індивідуалізації, починаючи з 5 класу, в межах професійно-трудового навчання, відбувається добір учням профілів професійної підготовки, цікаво було дослідити, наскільки їх нахили і можливості відповідають професії, яку вони будуть опановувати (ми брали за основу дослідження І.Татьянчикової [41]. Це здійснювалось за допомогою методики Є.Клімова. Отримані результати наведено у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

**Дані щодо схильності учнів до певних груп професій
(у % від загальної кількості)**

Тип професії	Учні з особливими потребами	
	Обрали професію	Співставлення зі своїми можливостями
I – «людина – природа»	28,33	64,70
II – «людина – техніка»	18,33	54,55
III – «людина – людина»	16,68	50,00
IV – «людина – знакова система»	13,33	37,50
V – «людина – художній образ»	23,33	64,28
Разом	100,00	56,67

Дані таблиці показують, що підлітки з особливими потребами здебільшого обирають професії типу «людина-природа» (28,33%), тобто професії, пов'язані з рослинництвом, тваринництвом і лісовим господарством; далі вони обирають (23,33%) професії «людина-художній образ» (творчі спеціальності). Учні в основному обирають ті професії, яких навчають у школі, і ті види діяльності, з яких вони відвідують гуртки (квітникарства, танцювальний, художній, хоровий тощо), або у повсякденному житті

виконують види робіт, пов'язані з особливостями цієї професії (догляд за рослинами у класі та школі; робота на городі, у саду; догляд за тваринами, що особливо стосується дітей із сільської місцевості). Саме з цих груп професій у дітей була виявлена найбільша обізнаність щодо зв'язку між їх специфікою, умовами праці та своїми прагненнями і можливостями, які вони оцінюють за кінцевим результатом своєї діяльності та певними своїми досягненнями. Це є характерним для 64,70% учнів, які обрали професії «людина-природа» і 64,28% учнів, які обрали творчі спеціальності [41].

Тільки 18,33% учнів обрали професії «людина-техніка». При цьому види праці, притаманні цій групі професій, співставляють зі своїми можливостями лише 54,55% учнів, тобто достатня кількість підлітків обирає професії цієї групи, орієнтуючись не на свої бажання і можливості, а на зовсім інші критерії, такі як «престижність», «сучасність», «висока платня». Слід зазначити, що у групі професій «людина-людина» (обрали 16,68% учнів) і «людина-знакова система» (13,33%) спостерігається найбільша «неузгодженість» між співставленням підлітками своїх можливостей та видів праці, характерних для цих професій (відповідно: 50,00% і 37,50%), тобто значна кількість учнів обирає професії, які їм не підходять, і в яких вони не можуть успішно реалізувати свої можливості (називаються професії: вчитель, артист, програміст, хореограф, омоневець, економіст, банкір, депутат та ін.). Це вказує як на недостатність знань школярів про світ професій, притаманні їм зміст праці, так і на обмаль знань про свої можливості. Втім, лише 56,67% учнів співставляють вибір певної професії зі своїми нахилами, прагненнями і можливостями [там же].

Також з'ясовувалось, наскільки самопочуття, активність та настрої дитини залежить від її перебування на стадії індивідуалізації, що здійснювалося за допомогою методики САН.

Отримані результати показали, що перебування дітей на стадії індивідуалізації впливає, але недостатньо, на визначені показники (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Дані щодо самопочуття, активності та настрою в учнів
на стадії індивідуалізації (у % від загальної кількості)**

Показник	Учні з особливими потребами		
	рівень		
	високий	середній	низький
Самопочуття	15,00	56,67	28,33
Активність	10,00	53,33	36,67
Настрій	18,33	66,67	15,00

Дані таблиці показують, що підлітки з особливими потребами здебільшого, знаходяться на середньому рівні за всіма показниками, а саме: настрою (66,67%), самопочуття (56,67%) і активності (53,33%).

Отримані результати дали змогу визначити загальний рівень соціалізованості учнів на стадії індивідуалізації (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Дані щодо загального рівня соціалізованості учнів на стадії
індивідуалізації
(у % від загальної кількості)**

Досліджувані	Рівень			
	високий	достатній	середній	низький
Учні з особливими потребами	5,00	8,33	28,33	58,33

Як видно з таблиці, більшість підлітків з особливими потребами (58,33%) на стадії індивідуалізації знаходиться на низькому рівні соціалізованості.

Труднощі, з якими стикаються ці діти, пов'язані з негативним ставленням до самих себе, неможливістю усвідомлювати і адекватно оцінювати свої особливості та можливості, невмінням їх співставляти як з певною діяльністю, так і з профілем трудового навчання у спеціальному закладі [41].

Певна кількість підлітків (28,33%) перебуває на середньому рівні соціалізованості. Ці діти відчують ускладнення при усвідомленні своїх особливостей та можливостей; здебільшого неадекватно їх оцінюють і не вміють співставляти свої психофізичні можливості з певною діяльністю і профілем професійно-трудоного навчання у спеціальному закладі.

У 8,33% учнів на стадії індивідуалізації виявлено достатній рівень соціалізованості. Такі діти здебільшого усвідомлюють свої особливості та можливості та вміють їх оцінювати; в основному вміють співставляти свої психофізичні можливості з певною діяльністю і профілями навчання професії у спеціальному закладі.

І лише незначна кількість учнів (5,00%) знаходиться на високому рівні соціалізованості на стадії індивідуалізації. Ці діти усвідомлюють свої особливості та можливості; вміють адекватно їх оцінювати і співставляти з певною діяльністю і профілем професійно-трудоного навчання у спеціальному закладі.

Зв'язок між показниками індивідуалізації учнів

Наступним кроком було з'ясування зв'язку між даними щодо загального рівня соціалізованості учнів на стадії індивідуалізації з окремими показниками (самосвідомості, самооцінки). Аналіз отриманих даних показав наявність зв'язку між ними.

Наявність зв'язку між загальним рівнем соціалізованості учнів на стадії індивідуалізації та окремими показниками, такими як самосвідомість і самооцінка, можна розглядати як суттєвий взаємозв'язок між цими компонентами особистісного розвитку. Кожен з них відіграє важливу роль у формуванні соціальної адаптації та інтеграції підлітка у суспільство.

При цьому самосвідомість є показником усвідомлення себе як особистості, здатної до розуміння свого місця в соціумі, своїх прав, обов'язків і соціальної ролі. Вона сприяє усвідомленню своїх можливостей та обмежень, що є важливим на етапі індивідуалізації, коли підліток визначає власне «Я» у соціальному контексті. Розвинута самосвідомість сприяє підвищенню загального рівня соціалізованості, оскільки учень краще розуміє себе в соціальному середовищі та легше пристосовується до соціальних вимог.

Показник самооцінки відображає ставлення підлітка до себе, яке формується на основі його досягнень, особистих якостей та ставлення оточуючих. Адекватна самооцінка дозволяє підлітку впевнено взаємодіяти з іншими, долати труднощі, уникати зайвої тривожності та проявляти ініціативність у соціальних ситуаціях. Самооцінка безпосередньо впливає на рівень соціалізованості, оскільки впевненість у собі дозволяє активно брати участь у спілкуванні, взаємодіяти з ровесниками та дорослими на рівноправній основі.

На основі отриманих коефіцієнтів кореляції рангів Спірмена було побудовано кореляційні матриці даних підлітків щодо їх індивідуалізації за визначеними показниками, які підлягали аналізу. Отримані коефіцієнти кореляції (r^S) визначають ступінь зв'язку між показниками. Значущість отриманих результатів кореляції визначалась на рівнях достовірності $p < 0,05$ та $p < 0,01$.

Зв'язок рівня соціалізованості на стадії індивідуалізації з показниками самосвідомості та самооцінки

Отримані коефіцієнти кореляції між рівнем соціалізованості та показниками самосвідомості і самооцінки у підлітків з особливими потребами свідчать про наявність різного рівня зв'язку між ними. Виявлено, що сформована самосвідомість та адекватна самооцінка дітей взаємопов'язані з підвищенням рівня успішності їх індивідуалізації. При цьому кількісні значення досліджуваних явищ посилюються відповідно до рівнів, і навпаки (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Взаємозв'язок даних щодо рівня соціалізованості з показниками
самосвідомості та самооцінки в учнів з особливими потребами**

Показник	Самосвідомість	Самооцінка
Рівень соціалізації	0,31*	0,41**

Примітка. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. * – зв'язок, значущий на рівні достовірності $p < 0,05$; ** – зв'язок, значущий на рівні достовірності $p < 0,01$.

Конкретно розглядаючи співвідношення рівня соціалізованості та самооцінки в учнів, необхідно відмітити наявність між ними виразного позитивного зв'язку при $p < 0,01$ ($r^s = 0,41$). Тобто, чим вищий рівень соціалізації дитини, тим вища у неї самооцінка, і навпаки. Адекватна самооцінка суттєво позначається на успішності соціалізації дитини; підвищення рівня соціалізації впливає на адекватність її самооцінки. Між рівнем соціалізованості та самосвідомістю також існує позитивний зв'язок (при $p < 0,05$), але низького рівня ($r^s = 0,31$). Наявність позитивних кореляційних зв'язків між зазначеними показниками говорить про те, що формування одного з них супроводжується становленням іншого, тобто формування кожного з них є умовою становлення іншого.

Отримані дані підтверджують припущення про взаємозалежність рівня соціалізованості та самосвідомості й самооцінки, що дає змогу стверджувати: підвищення рівня соціалізованості учнів на стадії індивідуалізації можливе тільки в результаті комплексної дії на визначені показники.

Отже, осмислення результатів кореляційного аналізу дає підстави виділити наявність певних особливостей індивідуалізації підлітків залежно від окремих показників. Виявлено, що найбільше негативно на рівні соціалізації позначаються несформованість самосвідомості та особливо – неадекватність самооцінки. Саме на ці показники повинна спрямовуватись корекційна психологічна робота на стадії індивідуалізації процесу соціалізації у спеціальному закладі.

2.4. Практичні рекомендації щодо підвищення ефективності соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації

На етапі індивідуалізації процесу соціалізації дитина з особливими потребами стикається з кризовим періодом підліткового віку. Цей період характеризується суперечностями в соціальному й особистісному розвитку, коли підліток починає займати нову соціальну позицію та усвідомлювати себе як члена суспільства. Виникає формування соціальної свідомості, переконань та уявлень про людські взаємини, що має безпосередній вплив на процес соціалізації.

У цей період виникає необхідність в корекційно-психологічній роботі, спрямованій на розвиток у підлітків адекватної самооцінки та самосвідомості, розкриття їхніх можливостей і здібностей. Важливою є також профорієнтаційна підготовка, яка враховує індивідуальні особливості розвитку.

Пріоритетом педагогів є формування у підлітків позитивної самооцінки. Вчителі мають уникати оцінки особистості учня, зосереджуючись на його поведінці, створювати умови для успіху в діяльності та підтримувати самостійність учнів. Для ефективної самооцінки варто дотримуватися принципів індивідуального підходу, підтримки та заохочення, а також заохочувати учнів до самостійного оцінювання власних успіхів.

Психолог має сприяти розвитку у підлітків навичок усвідомлення своїх сильних сторін, відмови від порівняння з іншими та позитивної оцінки кожного

досягнення. Формування самосвідомості та адекватної самооцінки передбачає ситуації, що стимулюють учнів до об'єктивної оцінки своїх дій та критичного аналізу.

Також важливим є залучення батьків до підтримки підлітків, допомагаючи їм приймати дитину такою, якою вона є, виражаючи підтримку та довіру, створюючи умови для розуміння та визнання їхніх досягнень.

Особливе значення на етапі індивідуалізації має вибір профілів професійного навчання з урахуванням психологічних та фізіологічних особливостей учнів. Цей напрямок роботи потребує спеціальної уваги та сучасної організації допрофесійної підготовки, що сприятиме усвідомленню учнями значущості праці та їх подальшої успішної інтеграції у суспільство.

Крім того можна сформулювати, наступні базові практичні рекомендації.

1. Розвиток адекватної самооцінки та самосвідомості:

- ~ Проводити індивідуальні та групові заняття, спрямовані на формування у підлітків позитивного ставлення до себе, навичок самопізнання та самоприйняття.
- ~ Заохочувати учнів до самостійної оцінки власних досягнень та формування щоденника успіхів, де вони можуть фіксувати власні маленькі перемоги та досягнення.
- ~ Уникати порівнянь між учнями; оцінювати їхні досягнення на основі індивідуального прогресу та особистих зусиль.

2. Підтримка позитивної соціальної поведінки та взаємодії:

- ~ Створювати умови для командної роботи, що сприяє розвитку навичок соціальної взаємодії, емпатії та співпраці.
- ~ Організовувати спільні заходи, де підлітки можуть демонструвати та розвивати свої соціальні навички, долучаючись до різних суспільно корисних ініціатив.
- ~ Підтримувати позитивну поведінку через систему заохочень і визнання досягнень, особливо для учнів із низькою самооцінкою.

3. Формування навичок саморегуляції та подолання емоційних труднощів:

- ~ Проводити тренінги з емоційної грамотності, де підлітки вчаться розпізнавати та керувати своїми емоціями.
- ~ Запропонувати учням техніки релаксації та подолання стресу, що допоможе їм краще адаптуватися до соціальних ситуацій.
- ~ Працювати над формуванням у підлітків стійкості до труднощів, сприйняття критики та навичок адекватного реагування на соціальні виклики.

4. Корекційно-психологічна підтримка:

- ~ Залучати психологів для регулярної підтримки підлітків, зокрема для допомоги у подоланні емоційних і соціальних труднощів, пов'язаних із прийняттям своєї особливості.
- ~ Організовувати групи психологічної підтримки, де підлітки можуть ділитися своїми переживаннями та знаходити розуміння в однолітків.
- ~ Впроваджувати індивідуальний підхід у корекційній роботі, враховуючи особливості розвитку та потреби кожного учня.

5. Організація профорієнтаційної роботи:

- ~ Пропонувати профорієнтаційні курси та заняття, що допоможуть підліткам досліджувати свої інтереси та здібності, знаходячи потенційні професійні напрями.
- ~ Залучати спеціалістів для проведення майстер-класів та екскурсій, що демонструють різні професійні можливості, доступні підліткам із особливими потребами.
- ~ Підбирати напрями навчання, що враховують індивідуальні психофізичні можливості підлітків, надаючи їм можливість успішно інтегруватися в трудову діяльність.

6. Робота з батьками:

- ~ Проводити консультації та тренінги для батьків, пояснюючи їм важливість підтримки позитивної самооцінки у дітей та прийняття їх такими, якими вони є.
- ~ Заохочувати батьків до спільної діяльності з дітьми, спрямованої на розвиток їхніх соціальних навичок і самостійності.
- ~ Рекомендувати батькам підтримувати і визнавати навіть невеликі досягнення підлітка, а також надавати їм емоційну підтримку у важкі моменти.

Ці рекомендації сприятимуть формуванню позитивної самооцінки, адаптації до соціального середовища, розвитку навичок саморегуляції та успішної професійної орієнтації підлітків з особливими потребами, забезпечуючи їм міцну основу для подальшої інтеграції в суспільство.

ВИСНОВКИ

Дослідження психологічних особливостей соціалізації підлітків з особливими потребами дає підстави зробити наступні висновки:

1. На основі теоретичного аналізу літературних джерел встановлено, що зазначена проблема є дуже актуальною і, незважаючи на значущість соціалізації дітей з особливими потребами і значну кількість присвячених їй досліджень, вона ще й досі залишається недостатньо розробленою як у теоретичному, так і практичному плані. У сучасній психологічній науці поняття «соціалізація» визначається як процес формування особистості у певних соціальних умовах; процес засвоєння індивідом соціального досвіду, в ході якого він перетворює соціальний досвід у власні цінності та орієнтації, вибірково залучає до своєї системи поведінки ті норми і шаблони, які прийняті у суспільстві.

2. Основними показниками соціалізованості підлітків на стадії індивідуалізації визначено: сформованість самосвідомості та адекватність самооцінки, усвідомлення психофізіологічних особливостей, своїх можливостей, позитивних якостей.

3. Розроблено програму емпіричного дослідження особливостей соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації. Емпіричне вивчення показало недостатній рівень соціалізації за визначеними показниками; найбільших труднощів в учнів викликає необхідність усвідомлення себе, своїх вчинків і дій, розуміння й адекватна оцінка своїх особливостей та можливостей. Виявлено недостатній рівень загальної соціалізації учнів на стадії індивідуалізації.

4. Визначено, що предметом корекційно-психологічного впливу з метою ефективної соціалізації підлітків на стадії індивідуалізації є формування у них самосвідомості, адекватної самооцінки, сприяння усвідомленню ними своїх психофізичних можливостей та їх розвиток; добір відповідного профілю професійно-трудового навчання у спеціальному закладі.

5. Загальними умовами оптимізації соціалізації підлітків з особливими потребами у процесі здійснення корекційно-психологічної роботи в спеціальному закладі є: спрямованість на соціальне становлення дитини, її розвиток; розгляд соціалізації як найважливішого завдання спеціального закладу, провідного напрямку психологічної роботи, ефективність якої передбачає спеціальну організацію цього процесу; етапність, послідовність, безперервність, систематичність та комплексність забезпечення соціалізації учнів; забезпечення соціалізації в контексті формування особистості дитини на основі виявлення і розвитку її можливостей (задатків, нахилів, здібностей), індивідуально-психологічних особливостей (насамперед позитивних якостей).

6. Отримані результати дослідження, його основні положення мають не лише спеціальне, а й психологічне значення, можуть використовуватись у процесі роботи психолога в спеціальному закладі, у тому числі й в класах інклюзивної освіти. Розроблено практичні рекомендації щодо підвищення ефективності соціалізації підлітків з особливими потребами на стадії індивідуалізації в спеціальному закладі. Практичні рекомендації можуть бути використано як фахівцями-психологами, так і батьками, які виховують дитину з особливими потребами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики: наук.-метод. посіб. Київ: Педагогіка, 2007. 152с.
2. Бистрова Ю. О. Особливості конфліктної поведінки розумово відсталих підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.08. Київ, 2007. 20 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1. 2003. 273 с.
4. Бондар В. І. Стан спеціальної освіти та динаміка її змін. *Кроки до компетентності та інтеграції у суспільство*: наук.-метод. зб. / за ред. Н. Софій. Київ: Контекст, 2000. С. 29-33.
5. Варій М. Й. Загальна психологія: підруч. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Центр учбової л-ри, 2007. 968 с.
6. Висоцька А. М. Теоретичні засади формування соціальної поведінки учнів спеціальних шкіл-інтернатів. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі*: наук.-метод. зб. / за ред. В. І. Бондаря, К. В. Луцько. Київ: Ін-т дефектології АПН України, 2000. С.43-46.
7. Висоцька А. М. Організація позакласної виховної роботи в спеціальних навчальних закладах для дітей з розумовою відсталістю (5-10 класи): метод. рек. Київ: ВГСПО «Нац.Асамблея інвалідів України», 2012.106с.
8. Вчимося жити самотійно: навч.-метод. посіб. / за ред. Ж. В. Петрочко. Київ, 2002. 204с.
9. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 310 с.
10. Глоба О.П. Регіональне реабілітаційне середовище як фактор соціалізації дітей і молоді з обмеженими психофізичними можливостями: монографія. Краматорськ: ДДМА, 2011. 348с.

11. Глоба О. П. Про національну систему надання корекційно-реабілітаційних послуг в Україні. Інклюзивна освіта: досвід і перспективи: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 76-88.
12. Дефектологічний словник: навч. посіб. / за ред. В.І.Бондаря, В.М.Синьова. Київ: МП «Леся», 2011. 528с.
13. Заверико Н.В. Особливості соціалізації підлітків і молоді в сучасних умовах. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. Київ, 2005. № 1. С. 30-36.
14. Загальна психологія / за заг. ред. С.Д. Максименка. Підручник. 2-ге вид., переробл. і доп. Вінниця: Нова книга, 2004. 704 с.
15. Засенко В.В. Спеціальна освіта: стан і пріоритети розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*: наук.- метод. зб. / за ред. В.В.Засенка, А.А.Колупаєвої. Київ: Науковий світ, 2010. С. 3-7.
16. Засенко В. В. Сучасні проблеми теорії і практики навчання дітей з особливими потребами. [Електронний ресурс]. / В. В.Засенко. Режим доступу: http://canada-ukraine.org/ukr_Journal_V1.htm
17. Засенко В. В., Колупаєва А. А. Діти з особливими потребами: пріоритетні напрями державної політики України в галузі освіти, соціального захисту й охорони здоров'я. *Дефектологія. Особлива дитина: навчання і виховання*. 2014. № 3. С. 20-29.
18. Колупаєва А.А. Стратегічні напрями сучасної освітньої політики України. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*: наук.-метод. зб. / за ред.: В.В.Засенка, А.А.Колупаєвої. Київ: Науковий світ, 2010. С. 7-13.
19. Колупаєва А. Інтегративні тенденції в освіті дітей з особливими потребами в Україні. URL: http://canada-ukraine.org/ukr_Journal_V1.htm.
20. Конвенція про права інвалідів: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 61. Київ: ВГСПО «НАІ України», 2007.40 с.
21. Конвенція ООН про права дитини. URL: http://www.unicef.org/ukraine/convention_small_final.pdf.
22. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. Киев: Вища школа, 1988. 304с.

23. Кравченко Т.В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія. Київ: Фенікс, 2009. 416 с.
24. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрис. Київ: ВІРАІНСАЙТ, 2000. 444с.
25. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: навч.-метод. посіб. Київ: ІЗМН, 1998. 112с.
26. Лукашевич М.П., Бондарчук Л.В. Особливості соціалізації молоді з особливими потребами: пошук концептуальних підходів. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2006. № 2. С. 25-30.
27. Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. Київ: Наук. думка, 1990. 240 с.
28. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури : навч. посіб. для вищ. шк. Київ: Наук. думка, 1998. 226 с.
29. Максименко С. Д. Психологія особистості. Київ: ТОВ «КММ», 2007. С.37-56.
30. Миронова С.П. Робота фахівців з сім'ями, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. *Актуальні питання корекційної освіти*, 2017. № 9. С. 35-43.
31. Москаленко В. В. Социализация личности. Київ: Вища шк., 1986. 200 с.
32. Набока О. Г., Татьянчикова І. В. Спеціальна освіта: сучасні підходи до підготовки фахівців для навчання дітей з особливими освітніми потребами. *Фізико-математична освіта*. 2021. № 27(1). С. 76-81.
33. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія. Підручник: у 2 кн. Чернівці: Книги-XXI, 2010. Кн. 1. 2010. 464 с.
34. Панагушина О.Є. Соціалізація дітей підліткового віку у діяльності молодіжних організацій: монографія. Херсон: РІПО, 2010. 248с.
35. Про освіту. Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

36. Програми для спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей. Виховна робота (5-10 класи) / уклад. : А. М. Висоцька. Київ: ВГСПО «Нац. Асамблея інвалідів України», 2012. 198 с.
37. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / за ред. В.Б. Шапаря. Харків: Прапор, 2009. 672 с.
38. Рогальська І.П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід: монографія. Київ: Міленіум, 2008. 400с.
39. Соціальна і життєва практика дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах навчально-реабілітаційних центрів: практико-зорієнтований посібник / за ред. І.Г.Єрмакова, К.С.Тороп, К.В.Рейди. Дніпро: «Інновація», 2018. 382с.
40. Татяничкова І. В. Соціалізація дітей з порушеннями інтелектуального розвитку: монографія. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2015. 381с.
41. Татяничкова І. В. Соціалізація дитини з вадами розвитку: теорія, досвід, технології: монографія. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 457с.
42. Татяничкова І.В. Соціалізація дитини з особливими освітніми потребами: поради педагогам та батькам: метод. рек. Слов'янськ: Видавництво Б.І.Маторіна, 2020. 161с.
43. Татяничкова І., Ширіна А. Сходінками інклюзивної освіти: наук.-метод. посіб. Слов'янськ: Видавництво Б.І. Маторіна, 2021. 59с.
44. Татяничкова І.В., Соловйова Т.Г. Забезпечення соціалізації учнів з особливими потребами на стадії адаптації в спеціальному закладі освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Вип. 63. Т.2. С. 63-66.
45. Хохліна О.П. Особистість у контексті проблеми соціалізації аномальної дитини: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Сер. соціально-педагогічна / за ред.О.В. Гаврилова, В.І. Співака. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. Вип. XX, ч. 1. С.257-265.
46. Янса Н.В. Соціальна педагогіка: курс лекцій. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 296с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для педагогів щодо розуміння ними сутності стадій соціалізації

II стадія соціалізації – індивідуалізації

1. У чому полягає сутність стадії індивідуалізації учнів з вадами розумового розвитку в процесі їхньої соціалізації?
2. З яким віком дитини (класами) пов'язується стадія індивідуалізації в умовах спеціального навчального закладу?
3. На що в першу чергу повинні бути спрямовані зусилля педагогів на цій стадії?
4. Чому розвиток самосвідомості (адекватної самооцінки) набуває особливої значущості на стадії індивідуалізації?
5. Чи потрібно розвивати психофізичні можливості та індивідуальні особливості учнів з інтелектуальними вадами на цій стадії? Як їхній стан може вплинути на подальший процес соціалізації дитини?
6. Як, на ваш погляд, пов'язана стадія індивідуалізації процесу соціалізації з професійно-трудовою підготовкою учнів в умовах спеціального навчального закладу?
7. Визначте основні труднощі соціалізації дитини з вадами розумового розвитку на стадії індивідуалізації.
8. Визначте основні напрями підвищення ефективності роботи на цій стадії. Які заходи у цьому напрямі передбачені навчально-виховним планом школи?

Додаток Б

**Опитувальник для дітей (4-7 класи)
на виявлення знань про самого себе**

II стадія – індивідуалізації

1. Чи знаєш ти себе? Що ти можеш сказати про себе?
2. Який стан твого здоров'я? Як ти себе відчуваєш?
3. Який у тебе характер? Назви позитивні риси свого характеру.
4. Чи активний ти? Наскільки? Як ти ставишся до себе?
5. Чи допомагають тобі твої особливості у навчанні? У проведенні вільного часу? У трудовій діяльності? Як?
6. Як ти себе відчуваєш серед однокласників? Друзів? Серед близьких? Серед інших людей? Як ти оцінюєш свою поведінку?
7. Яке доручення ти виконуєш у класі? Ким ти є? Хто тебе обрав? Чому? За які твої особливості? Як ти виконуєш свої доручення? Чи подобається тобі їх виконувати?
8. Які у тебе захоплення? Яка діяльність тебе приваблює? Що тобі подобається робити, чим займатися? Чому?
9. Чим ти займаєшся у вільний час? Чи є у тебе які-небудь здібності?
10. Чи допомагають тобі твої захоплення у виборі певної діяльності? Як? Як ти оцінюєш результати своєї діяльності?
11. Чи допомагають тобі школа і батьки у розвитку твоїх здібностей, захоплень?
12. Які гуртки ти відвідуєш у школі? Чому саме ці?

Додаток В

Вивчення спрямованості учнів на професію
(схильність до певних груп професій)
Методика Є. Климова

1а. Доглядати за тваринами	бо	1б. Обслуговувати машини, прилади (стежити, регулювати)
2а. Допомогати хворим	бо	2б. Креслити таблиці, схеми, програми для обчислювальних машин
3а. Стежити за якістю книжкових ілюстрацій, плакатів, художніх листівок, грамплатівок	бо	3б. Стежити за станом, розвитком рослин
4а. Обробляти матеріали (дерево, тканини, метал, пластмасу і т.ін.)	бо	4б. Доводити товари до споживачів, рекламувати продавати
5а. Обговорювати науково-популярні книги, статті	бо	5б. Обговорювати художні книги (або вистави, концерти)
6а. Вирощувати молодняк (тварини якої-небудь породи)	бо	6б. Тренувати товаришів у виконанні яких-небудь дій (трудових, навчальних, спортивних)
7а. Копіювати малюнки, зображення	бо	7б. Управляти яким-небудь вантажним (піднімальним або транспортним) засобом - піднімальним краном, трактором, тепловозом й ін.

8а. Повідомляти, роз'ясняти людям потрібні їм відомості (у довідковому бюро, на екскурсії і т.ін.)	бо	8б. Оформляти виставки, вітрини (або брати участь у підготовці вистав, концертів)
9а. Ремонтувати речі, вироби (одяг, техніку), житло	бо	9б. Шукати й виправляти помилки в текстах, таблицях, малюнках
10а. Лікувати тварин	бо	10б. Виконувати обчислення, розрахунки
11а. Виводити нові сорти рослин	бо	11б. Конструювати, проектувати нові види промислових виробів (машини, одяг, будинки, продукти харчування і т.ін.)
12а. Розбирати суперечки, сварки між людьми, переконувати, роз'ясняти, заохочувати	бо	12б. Розбиратися у кресленнях, схемах, таблицях (перевіряти, уточнювати, упорядковувати)
13а. Спостерігати, вивчати роботу гуртків художньої самодіяльності	бо	13б. Спостерігати, вивчати життя мікробів
14а. Обслуговувати, налагоджувати медичні прилади, апарати	бо	14б. Надавати людям медичну допомогу при пораненнях, травмах, опіках і т.ін.
15а. Художньо описувати, зображувати події (спостережувані і ті, які представляють)	бо	15б. Робити точні описи-звіти про спостережувані явища, події, об'єкти яких вимірюють.
16а. Робити лабораторні аналізи в лікарні	бо	16б. Приймати, оглядати хворих, розмовляти з ними, призначати лікування

17а. Фарбувати або розписувати стіни приміщень, поверхні виробів	бо	17б. Здійснювати монтаж або складання машин, приладів
18а. Організувати культпоходи однолітків у театри, музеї, екскурсії, туристичні походи і т. ін.	бо	18б. Грати на сцені, брати участь у концертах
19а. Виготовляти за кресленнями деталі, вироби (машини, одяг), будувати будинки	бо	19б. Займатися кресленням, копіювати креслення, карти
20а. Вести боротьбу із хворобами рослин, зі шкідниками лісу, саду	бо	20б. Працювати на клавійних машинах (друкарській машинці, телетайпі, складальній машині і ін.)

Зміст методики: випробуваний повинен у кожній з **20** пар пропонованих видів діяльності вибрати тільки один вид й у відповідній клітці аркуша відповідей поставити знак «+».

Інструкція: «Припустимо, що після відповідного навчання Ви зможете виконати будь-яку роботу. Але якби Вам довелося вибирати тільки із двох можливостей, що б Ви хотіли обрати?»

Зразок (бланк) відповідей:

1а	1б	2а	2б	3а

3б	4а	4б	5а	5б
6а		6б		7а
	7б	8а		8б
	9а		9б	
10 а			10 б	
11 а	11 б	12 а	12 б	13 а
13 б	14 а	14 б	15 а	15 б
16 а		16 б		17 а
	17 б	18 а		18 б
	19 а		19 б	
20 а			20 б	

Аркуш відповідей зроблений так, щоб можна було підрахувати кількість знаків «+» у кожному з 5-ти стовпців. Кожний з 5-ти стовпців відповідає певному типу професій. Випробуваному рекомендується вибрати той тип професій, що одержав максимальну кількість знаків «+». Назва типів професій по стовпцях:

- 1. «людина-природа»** - всі професії, пов'язані з рослинництвом, тваринництвом і лісовим господарством;
- 2. «людина-техніка»** - всі технічні професії;
- 3. «людина-людина»** - всі професії, пов'язані з обслуговуванням людей, зі спілкуванням;

4. **«людина-знак»** - всі професії, пов'язані з обрахунками, цифровими й буквеними знаками, у тому числі й музичні спеціальності;
5. **«людина-художній образ»** - всі творчі спеціальності.

Час обстеження не обмежується. Хоча, випробуваного варто попередити про те, що над питаннями не слід довго замислюватися й звичайно на виконання завдання потрібно 20-30 хвилин. Можливе використання методики індивідуально й у групі. Експериментатор може зараховувати питання групі випробуваних, але в цьому випадку обмежується час відповіді.